

Cognitive Errors in Khaghani's Divan Based on Aaron T. Beck's Theory and Its Comparison with Imagination in Mongol Era Miniature Painting

Zahra Beheshti Marnani ¹, Akram Golshani ^{*2}, Fatemeh Golshani ³

¹ PhD student, Department of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, mrs.beheshti@yahoo.com
^{*2} (Corresponding author) Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, dr.golshani.akram@gmail.com
³ Department of Psychology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, fa.golshan@yahoo.com

Article Info

Research Article

Issue 66

Volume 21

Page 55 to 99

Submission Date: 2023/02/14

Review Date: 2023/04/12

Acceptance Date: 2023/06/24

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Khaghani's viv an,
Cognitive Errors,
Mongol Miniature Painting,
Aaron T. Beck

Cite this article

Beheshti Marnani, Z. , Golshani, A. and Golshani, F. (2024). Cognitive Errors in Khaghani's Divan Based on Aaron T. Beck's Theory and Its Comparison with Imagination in Mongol Era Miniature Painting. *Islamic Art Studies*, 21(56), 65-89.

[dori.net/dor/20.1001.1.***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.397172.2200)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.397172.2200](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.397172.2200)

ABSTRACT

This study aims to identify cognitive errors in Khaghani's *Divan* based on Aaron T. Beck's theory, determine the most frequent cognitive distortions, and compare these features with the element of imagination in Mongol-era miniature painting. The statistical population and research scope include Khaghani's *Divan*, while the methodology is analytical-descriptive, employing content analysis through a documentary-library approach. Data collection tools consisted of library resources and note-taking, and the analysis was conducted qualitatively.

The findings reveal various cognitive errors in Khaghani's poetry, with *catastrophizing* being the most prevalent distortion. Other notable errors include *overgeneralization*, *negative filtering*, and *labeling*. Additionally, errors such as *fortune-telling*, *personalization*, *blaming*, and *black-and-white thinking* are significantly present. Conversely, errors like *mind-reading* and *judgmental thinking* are rare, and the *should-thinking* error is virtually absent—possibly linked to the poet's emotional perspective that emphasizes accepting situations as they are. In Mongol-era miniatures, the element of imagination reflects a departure from realism, closely tied to the emotions of the painters.

Research Objectives:

1. To identify cognitive errors in Khaghani's *Divan* based on Aaron T. Beck's theory.
2. To examine the types of cognitive errors in Khaghani's poetry and compare them with imagination in Mongol miniature painting.

Research Questions:

1. How can cognitive errors in Khaghani's *Divan* be identified based on Aaron T. Beck's theory?
2. What is the relationship between cognitive errors in Khaghani's poetry and the element of imagination in Mongol-era miniature painting?

Introduction

The connection between psychology and literature has long been recognized, and this interplay has become even more pronounced in recent times. One of the most critical issues in the literary field is dedicating a special place to interdisciplinary studies, including psychology-literature. In literary psychology, psychological theories are applied to literary works. The topic of cognition and cognitive errors is a significant discussion in psychology, and the presence of cognitive errors in the works of some prominent figures in Persian literature is a contentious issue that requires special attention and research.

Cognitive errors, as discussed in psychology, refer to distortions in thought processes that affect how individuals perceive reality. These errors can manifest in various forms, such as hasty conclusions, exaggeration, personalization, and dichotomous thinking. The recognition and perspective of a writer are crucial elements that shape the content of a literary work. The difference in interpreting a situation or experience among different writers stems from their unique perspectives; each writer combines what they perceive from their environment with their own outlook and expresses it in a literary form. For instance, phenomena like spring and autumn, life and death, love and hatred are described with different characteristics in the works of various writers.

In the poetry of Khaghani, cognitive errors are relatively frequent, largely due to his emotional approach to the issues surrounding him. This emotional handling has led to a noticeable presence of cognitive distortions in his poems. By examining Khaghani's poetry, numerous examples can be found that reflect pessimism, dissatisfaction, disillusionment, and lamentation about the world and its people. The reason behind such a melancholic atmosphere in his poetry is a subject worthy of research, prompting the author to explore this topic based on Aaron T. Beck's theory of cognitive errors, which links negative and pessimistic thoughts to depression and maladaptive behaviors. Beck, a renowned American psychologist, posits that negative and pessimistic thoughts about oneself, others, and the world can lead to maladaptive expressions and behaviors, resulting in psychological distress and depression.

On the other hand, individuals suffering from depression or other psychological disorders often exhibit negative and pessimistic views towards themselves, their performance, others, and the future. Cognitive errors, a major topic in psychology, refer to thought patterns that distort reality. These errors, according to Beck's theory, are categorized into several types, including hasty conclusions (such as mind-reading and fortune-telling), exaggeration (including catastrophizing, overgeneralization, and magnification), personalization (opposite of blaming), should-thinking (in contrast to

regret), negative mental filtering (accompanied by ignoring positive aspects), emotional reasoning, and dichotomous thinking (in its extreme form, labeling). The study aims to identify and analyze these cognitive distortions in Khaghani's poetry and determine which ones are most prevalent.

Among the research conducted on Khaghani's poetry, notable studies include those by Babasafari et al. (2010), who found no mystical lamentations in his poetry, and Unit and Nouri Bahari (2011), who compared the intellectual foundations of Khaghani and Anvari's lamentations. Ali Azargoon (2005) discussed the elements of prison poetry in Khaghani and Masoud Sa'd Salman, attributing Khaghani's pessimism to his tendency towards isolation and innate temperament. Talaei (2014) analyzed Khaghani's self-praise based on Karen Horney's perspective, highlighting the poet's inferiority complex and self-aggrandizement.

By exploring cognitive errors in Khaghani's poetry and comparing them with the imaginative elements in Mongol-era miniature painting, this study seeks to highlight the psychological and emotional undercurrents shared between these two art forms. This interdisciplinary approach contributes not only to understanding Khaghani's poetic style but also sheds light on the broader connections between literature and visual art in expressing human cognition and emotion.

Conclusion

The analysis of Khaghani's *Divan* revealed a significant presence of cognitive errors, including *overgeneralization*, *catastrophizing*, *negative filtering*, and *labeling*. These distortions were found to be relatively frequent, while errors such as *blaming*, *personalization*, and *fortune-telling* were also notable. Additionally, *dichotomous thinking* was evident in his poetry. Conversely, *judgmental thinking* was rarely observed, and *should-thinking* was almost absent, possibly due to the poet's emotional perspective that emphasizes accepting situations as they are. This absence of *should-thinking* might indicate that Khaghani tends to accept reality without imposing moral obligations on himself or others.

Furthermore, a form of *regretful thinking* was observed, which can be seen as a realistic perspective, likely influenced by the challenges he faced in life and his worldview. This regretful thinking often reflects a nostalgic longing for the past. Apart from cognitive errors, Khaghani's poetry also includes realistic themes, particularly in his emotional responses to hardships such as death, imprisonment, and other adversities. These emotional reactions are universal and not unique to Khaghani. In Mongol-era miniature painting, the emphasis on imagination can be viewed as a reflection of the painter's

emotional transformations. This artistic expression serves as a medium for conveying inner emotions and psychological states, similar to how cognitive errors in Khaghani's poetry reflect his emotional and psychological landscape.

Overall, this study highlights the importance of cognitive errors in understanding Khaghani's poetic style and emotional expression, while also underscoring the shared emotional and psychological undercurrents between his poetry and Mongol-era art.

References

- Aufi, Mohammad. (1982). *Lubab-al-Albab*. Based on Professor Brown's edition with an introduction and commentary by Allameh Mohammad Qazvini and research by Saeed Nafisi, and translated by Mohammad Abbasi, Tehran: Fakhre Razi. [In Persian].
- Babasafari, Ali Asghar. (2009). *On the Height of Speech*. Isfahan: Isfahan University of Medical Sciences Publishing. [In Persian].
- Babasafari, Ali Asghar; Farahi Qasr Abunaser, Marzieh. (2010). "Complaint in Persian Poetry." *Journal of Research in Persian Language and Literature*, No. 4, 33. [In Persian].
- Beck, Aaron T. (1950). *Cognitive Therapy and Mental Problems*. Translated by Mehdi Gharaeh Daghie, Tehran: Dis Publishing. [In Persian].
- Beck, Judith S. (2017). *Cognitive Behavioral Therapy*. Translated by Amir Abbas Kashavarz and Mahsa Gilanipour, edited by Ladan Fati, 2nd ed., Tehran: Danjeh Publishing.
- Bigdeli, Lotfali Agha Khan (Azar). (1958). *Atashkadeh*. Tehran: Jafar Shahidi Printing. [In Persian]
- Bigdeli, Lotfali Agha Khan (Azar). (1999). *Atashkadeh*. Tehran: Roozaneh Publishing. [In Persian].
- Boyle, J. A. (1987). *The Cambridge History*. Translated by Hassan Anoushe, Vol. 5, Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian].
- Burns, David. (2019). *From Bad to Good*. Translated by Mehdi Gharaeh Daghie, Tehran: Asim Publishing. [In Persian].
- Cheraghi Bash Astaneh, Hourieh. (2013). *Investigating Cognitive Distortions and Irrational Beliefs in Psychology from the Perspective of the Quran*. University of Quranic Sciences and Knowledge. [In Persian].

Forouzanfar, Badie al-Zaman. (1979). *Speech and Speakers*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].

Hakemi, Esmail. (2007). *Research on Iranian Lyric Literature and Types of Lyric Poetry*. Tehran: University of Tehran Publishing. [In Persian].

Karbaschi, Rezvanah. (2015). "The Influence of the First Tabriz School on Jalayirid and Herat Painting Schools." *Art Research Journal*, No. 7, 1-12. [In Persian].

Khaqani, Badil ibn Ali. (1954). *Mathnawi Tuhfeh-al-Iraqain*. Tehran: Yahya Qarib Printing. [In Persian].

Khaqani, Badil ibn Ali. (1989). *Divan*. Tehran: Ziaoddin Sajjadi Printing. [In Persian].

Khaqani, Badil ibn Ali. (2011). *Divan*. Edited by Alireza Barzegar Khalkhali, Tehran: Zowwar. [In Persian].

Majidian, Azam. (2020). "Comparative Study of Complaint in the Poems of Naser Khosrow and Khaqani." *Oromazd Research Journal*, No. 52, 278-288. [In Persian].

Razmjoo, Hossein. (2003). *Literary Genres and Their Works in Persian*. Mashhad: Ferdowsi University Publishing. [In Persian].

Saeidian, Abdolhossein. (1984). *Famous People of the World*. Tehran: Elm va Zendegi Publishing. [In Persian].

Tabatabaei Nasab, Seyyed Mohammad; Abikari, Masoumeh. (2014). "Investigating the Impact of Cognitive Errors on Negative Emotions of Consumers Attributed to Brands and Their Behavioral Approaches." *Business Strategies*, Formerly Daneshvar-e-Rafteari, Vol. 2, No. 4, 12. [In Persian].

خطاهای شناختی در دیوان خاقانی براساس نظریه آرون تی‌بک و تطبیق آن با تخیل در نگارگری دوره مغول

زهرا بهشتی مارنانی^۱، اکرم گلشانی^۲، فاطمه گلشانی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، mrs.beheshti@yahoo.com

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، dr.golshani.akram@gmail.com

^۳ استادیار، گروه روان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، fa.golshan@yahoo.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تعیین خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی‌بک در دیوان خاقانی و تشخیص پربسامدترین خطاها و تحریفات شناختی در دیوان این شاعر است. تطبیق این ویژگی با عنصر تخیل در نگاره‌های دوره مغول نیز از دیگر مسائل این پژوهش است. براساس این پژوهش، جامعه آماری و قلمرو تحقیق دیوان شعر شاعر مذکور بوده و روش کار تحلیلی- توصیفی از نوع تحلیل محتوا و به صورت اسنادی- کتابخانه‌ای انجام گرفته است. ابزار گردآوری اطلاعات منابع و مأخذ کتابخانه‌ای و فیش‌برداری بوده و تجزیه و تحلیل مطالب به صورت تحلیل کیفی صورت گرفته است. یافته‌ها و نتایج پژوهش نشان داد که انواع خطاهای شناختی در دیوان شاعر دیده شده، البته خطای شناختی فاجعه‌سازی در آن بیشتر بوده است. خطای تعمیم افراطی، فیلتر منفی و برچسب‌زدن نسبتاً زیاد مشاهده شده البته خطاهای پیشگویی، شخصی‌سازی، سرزنش‌گری و تفکر دوقطبی هم در اشعار شاعر قابل ملاحظه دیده شده است. خطای ذهن‌خوانی و قضاوت‌گرایی بسیار کم و خطای بایداندیشی تقریباً وجود نداشته و این مسئله شاید به تفکر احساسی شاعر ارتباط داشته باشد و اینکه احساس می‌کند مسائل را باید آن‌گونه که هست پذیرفت. در نگاره‌های دوره مغول نیز عنصر خیال به نوعی خروج از مسیر واقع‌گرایی است و ارتباط مستقیمی با احساسات نگارگر دارد.

اهداف پژوهش:

۱. تعیین خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی‌بک در دیوان خاقانی.
۲. بررسی انواع خطاهای شناختی در دیوان خاقانی و تطبیق آن با تخیل در نگارگری مغول.

سوالات پژوهش:

۱. تعیین خطاهای شناختی براساس نظریه آرون تی‌بک در دیوان خاقانی چگونه می‌باشد؟
۲. خطاهای شناختی در دیوان خاقانی و عنصر تخیل در نگارگری دوره مغول چگونه می‌باشد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۶۵ الی ۸۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۱/۲۳

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

دیوان خاقانی،
خطاهای شناختی،
نگارگری مغول،
آرون تی‌بک.

ارجاع به این مقاله

بهشتی مارنانی، زهرا، گلشانی، اکرم و گلشانی، فاطمه. (۱۴۰۳). خطاهای شناختی در دیوان خاقانی براساس نظریه آرون تی‌بک و تطبیق آن با تخیل در نگارگری دوره مغول. مطالعات هنر اسلامی، ۲۱(۵۶)، ۶۵-۸۹.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/

dx.doi.org/10.22034/IAS
۲۰۲۳۳۹۱۷۲۲۲۰۰

مقدمه

پیوند بین روان‌شناسی و ادبیات از دیرباز وجود داشته و این تعامل امروزه بیشتر هم شده است. یکی از مهم‌ترین مسائلی که در حیطه ادبیات باید موردتوجه قرار گیرد اختصاص دادن جایگاه ویژه به مطالعات میان‌رشته‌ای ازجمله روان‌شناسی- ادبیات است. در روان‌شناسی ادبیات^۱، نظریه‌های روان‌شناسی در آثار ادبی مورد بررسی قرار می‌گیرد. موضوع شناخت و خطاهای شناختی یکی از مهم‌ترین بحث‌های مطرح در حوزه روان‌شناسی است. خطاهای شناختی موجود در آثار بعضی بزرگان ادب فارسی یکی از مقولات بحث‌انگیز است که نیاز به توجه و تحقیق ویژه‌ای دارد. شناخت و نگرش، افکار و جهان‌بینی یک نویسنده، عنصر بسیار مهمی است که محتوای یک اثر ادبی را شکل می‌دهد. تفاوت برداشت از یک موقعیت و تجربه یکسان در آثار نویسندگان مختلف حاصل این تفاوت در نگرش است؛ بدین ترتیب که هر نویسنده آنچه را که از محیط پیرامون خود دریافت می‌کند را با نگرش خود می‌آمیزد و آن را در قالب یک سروده و متن ادبی بیان می‌کند. به‌عنوان مثال، پدیده‌هایی همچون بهار و خزان، مرگ و زندگی، عشق و نفرت و... در آثار نویسندگان مختلف با ویژگی‌های متفاوتی وصف می‌شوند.

خطاها و تحریفات شناختی در اشعار خاقانی باتوجه به جهان‌بینی و نگرش این شاعر تا حدودی زیاد مشاهده گردیده است. احساسی برخورد کردن خاقانی با مسائل پیرامونش باعث دیده شدن خطاهای شناختی بیشتر در اشعار وی شده است. باتوجه به این مقدمه سعی نگارنده بر این است که مصادیق خطاهای شناختی در دیوان شعر این شاعر تعیین، بررسی و مورد تحلیل قرار گیرد. با مطالعه اشعار خاقانی- که موضوع مورد پژوهش حاضر است- شواهد بسیاری یافت می‌شود که نشان از نوعی بدبینی، ناخوشنودی، سرخوردگی، شکوه از روزگار و اهل آن و دیگر موضوعات غم‌انگیز دارد. این که علت چنین فضای حزن‌آلودی که بر اشعار شاعر سایه افکنده چیست، موضوعی درخور توجه پژوهش است که نگارنده را بر آن داشت تا با تکیه بر نظریه «خطاهای شناختی آرون تی‌بک»- که مبتنی بر رابطه میان افسردگی و خطاهای شناختی است- در این باره به جست‌وجو در دیوان اشعار شاعر مذکور بپردازد. آرون تی‌بک، روان‌شناس و نظریه‌پرداز معروف آمریکایی معتقد است افکار و نگرش‌های منفی و بدبینانه افراد در ارتباط با خود، دیگران و جهان هستی و آینده، زمینه‌ساز بسیاری از گفتارها و رفتارهای ناسازگارانه است که منجر به روان‌رنجوری و افسردگی می‌شود. از سوی دیگر، افرادی که بنابر دلایلی ازجمله: رویدادهای تلخ زندگی، عوامل ارثی و... از بیماری و افسردگی رنج می‌برند خواه ناخواه نگرش منفی و بدبینانه نسبت به خود، عملکرد خود، دیگران، محیط پیرامون و آینده و در نهایت جهان هستی دارند. خطاها و تحریفات شناختی که از مهم‌ترین بحث‌های مطرح در حوزه روان‌شناسی است به تفکرات و پیش‌زمینه‌های فکری گفته می‌شود که باعث می‌گردد یک فرد واقعیات را به‌صورت غیرصریح و تحریف نشده دریافت نماید.

^۱ Psychology Literature

این خطاها اگرچه بسیارند بر طبق نظریه آرون تی‌بک به ۱۷ نوع و در بعضی کتب به ۱۰ نوع خطا تقسیم شده‌اند و این به دلیل ادغام بعضی از این خطاها و قرار گرفتن آن‌ها در زیر یک مجموعه می‌باشد (برنز، ۱۳۹۸: ۱۹-۲۲). این خطاها عبارت‌اند از: نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده که شامل ذهن‌خوانی و پیشگویی است، درشت‌نمایی که شامل فاجعه‌سازی، تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز می‌باشد، شخصی‌سازی که نقطه مقابل آن سرزنش‌گری است، بایداندیشی که به‌نوعی در تقابل با تأسف‌گرایی قرار دارد، فیلتر ذهنی (منفی) که خودبخود با بی‌توجهی به جنبه‌های مثبت همراه است و استدلال‌های هیجانی و احساسی را نتیجه می‌دهد، تفکر دوقطبی یا تفکر همه یا هیچ که شکل حاد آن برچسب زدن می‌باشد، قضاوت‌گرایی که با مقایسه‌های ناعادلانه و نادیده‌گیری شواهد متناقض با تفکر همراه است، و خطای چه می‌شد اگر. با توجه به مطالب فوق نگارنده سعی دارد ضمن بررسی و تطبیق اشعار خاقانی با نظریه خطاهای شناختی بک، به این مسئله بپردازد که کدام یک از تحریفات شناختی در اشعار وی وجود دارد و البته پربسامدترین این خطاها کدام است.

ازجمله مقالات و پژوهش‌هایی که در مورد اشعار خاقانی صورت گرفته می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: باباصفری و همکاران (۱۳۸۹) مقاله‌ای تحت عنوان «شکوائیه در شعر خاقانی» دارند که نتایج آن نشان داده است که شکوائیه عرفانی در اشعار خاقانی وجود ندارد و شکوائیه‌های سیاسی کم‌ترین بسامد را دارا است. واحد و نوری باهری (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه تحلیلی مبانی فکری سبک شکوائیه‌های خاقانی و انوری» به‌نوعی به شکوه‌ها و ناله‌های هر دو شاعر می‌پردازد که البته مقوله‌های شکوه‌ها در مقالات دیگر نیز ذکر شده است. شاید اندک تفاوت‌ها در نوع شکوه‌های شعرا به‌خاطر روحیات خاص آن‌ها یا ناشی از حوادث متفاوتی باشد که برای هرکدام پیش آمده است. علی آذرگون (۱۳۸۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی برخی عناصر مشترک حبسیه در شعر مسعود سعد سلمان و خاقانی» اشاره دارد به اینکه: حس بدبینی و تمایل شاعر به کناره‌گیری و شاید مناعت طبع و استعداد ذاتی شاعر باعث حبس و زندانی شدن شاعر و در نهایت شکوائیه‌های وی از اطرافیانش باشد. طلایی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل روان‌شناختی خودستایی خاقانی بر مبنای دیدگاه کارن هورنای» اشاره دارد به اینکه: عقده‌های حقارت، خودشیفتگی و خودستایی‌های شاعر به‌گونه‌ای است که بعضاً او را از شخصیت واقعی خود نیز دور می‌گرداند و در همان دنیای ساختگی، خود را همچنان برتر از همه می‌یابد.

۱. آرون تی‌بک و نظریه خطاهای شناختی

آرون تی‌بک روان‌شناس آمریکایی و پروفیسور بازنشسته گروه پزشکی در دانشگاه پنسیلوانیا است. بسیاری وی را برای شناخت درمانی می‌شناسند. تئوری بک به‌طور گسترده برای درمان بیماری اختلال افسردگی اساسی به‌کار برده می‌شود. «افسردگی» با حالت‌های تفکر متفاوتی ارتباط دارد. مضمون فکری بیماران افسرده احساس از دست دادن است. درواقع انسان افسرده خود را واجد شرایط کافی برای رسیدن به هدف‌های مهم نمی‌داند. اندیشه‌پردازی افسردگی باتوجه‌به اصول شناختی بک سه موضع را دربر دارد که «مثلث» شناختی نامیده می‌شوند و عبارت‌اند از:

- ۱- رویدادها به صورت منفی تعبیر می‌شوند (افکار منفی در مورد جهان)؛
- ۲- افراد افسرده خود را دوست ندارند (افکار منفی در مورد خود)؛
- ۳- آینده به صورت منفی ارزیابی می‌شود در واقع برداشت پوچی و نهیلیستی از آینده وجود دارد (افکار منفی در مورد آینده)؛

نکته مهم در نظریه بک شناسایی دقیق این افکار است، چراکه برخی از آن‌ها چنان در ما رسوخ کرده‌اند که تصور می‌کنیم آن‌ها واقعیت‌های زندگی هستند و در نتیجه تغییر در آن‌ها راهی ندارد. نتیجه کار بک تعیین پرسش‌نامه‌های افسردگی شد که سال‌ها به‌طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته است. بک البته از جمله روان‌شناسان برجسته‌ای است که نظریه خود را در باب «خطاهای شناختی» مطرح کرده است و شاید بتوان گفت که «خطاهای شناختی» اولین بار توسط آرون تی‌بک مطرح شد.

«خطاهای شناختی» در نظریه بک عبارت است از باورهای غیرمنطقی که به‌طور اتوماتیک‌وار به ذهن انسان خطور می‌کنند. بک در کار اولیه خود در مورد افسردگی چند خطای مهم شناختی را که می‌تواند در فرایندهای تفکر افراد افسرده باشد، شناسایی کرده است. بعد از او روان‌شناسان یا شناخت درمان‌گران دیگران به بسط یا گسترش این تحریفات پرداخته‌اند، که نه تنها در افسردگی بلکه در بسیاری از ناراحتی‌ها و بیماری‌های روانی دیگر نیز دخالت دارند. «خطاهای شناختی» درواقع تفکرانی هستند که در شناخت و نتیجه‌گیری‌های ما تحریف به‌وجود می‌آورند. باورهای غیرعقلانی و خطاهای شناختی در روان‌شناسی، اصلاحی است که، اشاره به اختلال در تفکر افراد در درک واقعیت دارد. هدف اصلی روان‌درمانی تغییر نوع تفکرات بیماران درباره خودشان و مردم و زندگی و مشکلاتی است که قبلاً از مقابله با آن‌ها عاجز بوده‌اند و همین موجب اضطراب و اختلالات روانی‌شان شده است. (چراغچی‌باشی آستانه: ۱۳۹۲)

تحریفات و خطاهای شناختی به‌عنوان عوامل روان‌شناختی که موجب اشتباهات ادراکی در افراد می‌شود، می‌تواند در احساسات منفی آن‌ها مؤثر بوده و در نتیجه، نتایج قابل انتظار از افراد و رفتار آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهند (طباطبایی نسب و آبیکاری: ۱۳۹۳). خطاهای شناختی، یکی از مهم‌ترین بحث‌ها در حوزه‌های روان‌شناسی است. این خطاها باعث می‌شود فرد واقعیات را به‌صورت غیرصریح و تحریف شده دریافت نماید. در بلندمدت این‌ها باعث می‌شود که عقیده و جهان‌بینی افراد نیز از جهان و پدیده‌های پیرامون آن تغییر کند. انواع تحریفات شناختی هسته‌ای اصلی درمان شناختی، رفتاری و دیگر درمان‌های روان‌شناختی است. بدیهی است که فرد با خودآگاهی و شناسایی درست تحریفات شناختی خود می‌تواند به آن‌ها پاسخ داده و آن‌ها را رد کند. با رد مکرر این تحریفات کم‌کم خطاهای شناختی محو شده و یا تفکری متعادل و منطقی‌تر جایگزین می‌شود. (برنز، ۱۳۹۸: ۱- ۱۸/ بک، ۱۳۹۱: ۱- ۲).

«آرون تی‌بک» معتقد است افکار و نگرش‌های منفی و بدبینانه افراد در ارتباط با خود، دیگران، جهان هستی و آینده زمینه‌ساز بسیاری از گفتارها یا رفتارهای ناسازگارانه است که منجر به روان‌رنجوری و افسردگی می‌شود. از سوی دیگر،

افرادی که بنابر دلایلی (از جمله: رویدادهای تلخ زندگی، عوامل ارثی و...) از بیماری افسردگی رنج می‌برند خواه ناخواه نگرشی منفی و بدبینانه نسبت به خود، عملکرد خود، دیگران، محیط پیرامون، آینده، و در نهایت جهان هستی دارند. خطاها و تحریفات شناختی که از مهم‌ترین بحث‌های مطرح در حوزه روانشناسی است به تفکرات و پیش‌زمینه‌های فکری گفته می‌شود که باعث می‌گردد یک فرد واقعیات را به صورت غیر صریح و تحریف شده دریافت نماید. این خطاها اگرچه بسیارند ولی بر طبق نظریه آرون تی‌بک به ۱۷ نوع خطا تقسیم می‌شوند که در بعضی کتب به دلیل ادغام خطاها در زیر یک مجموعه تعداد ۱۰ خطابیان شده است (برنز، ۱۳۹۸: ۱۹-۲۲).

نتیجه‌گیری‌های شتابزده که خود شامل ذهن‌خوانی و پیشگویی می‌باشد.

۱- ذهن‌خوانی (mind reading): شخص فکر می‌کند بدون شواهد کافی می‌داند که دیگران به چه چیزی فکر می‌کنند.

۲- پیشگویی (fur tune telling): شخص پیش‌بینی می‌کند که حوادث آینده بد از آب درمی‌آید یا خطرات زیادی در آینده ایجاد خواهد شد.

درشت‌نمایی که خود شامل فاجعه‌سازی و تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز می‌باشد.

۳- فاجعه‌سازی (catastrophizing): شخص معتقد است هرچه اتفاق افتاده یا خواهد افتاد به شدت نامطلوب و غیر قابل تحمل است.

۴- تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز (over generalizing): شخص بر پایه یک حادثه، الگوهای منفی را به صورت همیشه یا هرگز استنباط می‌کند.

شخصی‌سازی که نقطه مقابل آن سرزنش‌گری است.

۵- شخصی‌سازی (personalizing): شخص علت بروز حوادث را به خود نسبت می‌دهد و سهم دیگران را در بروز مشکلات نادیده می‌گیرد.

۶- سرزنش‌گری (blaming): شخص دیگران را علت بروز حوادث و مشکلات و احساسات منفی خود می‌داند و مسئولیت تغییر رفتار خود را فراموش می‌کند.

باید اندیشی که به نوعی در تقابل با تأسف‌گرایی (کشکول ای کاش) قرار دارد.

۷- باید اندیشی (should): شخص به جای اینکه حوادث را بر پایه چیزی که هستند ارزیابی کند بیشتر آن‌ها را بر پایه چیزی که باید باشند تفسیر می‌کند.

۸- تأسف‌گرایی (regret orientation): شخص به جای اینکه در حال حاضر به کاری فکر کند که از دستش بر می‌آید، بیشتر به این مسئله می‌اندیشد که ای کاش در گذشته بهتر عمل می‌کرده و دائم افسوس گذشته را می‌خورد.

فیلتر منفی که خود به خود با بی‌توجهی به جنبه‌های مثبت همراه است و استدلال‌های هیجانی و احساسی را نتیجه می‌دهد.

۹- فیلتر منفی (negative filter): شخص تقریباً همه جنبه‌های منفی را می‌بیند و به جنبه‌های مثبت توجه نمی‌کند و تحت تأثیر یک حادثه منفی همه واقعیات را تیره و تاریک می‌بیند.

۱۰- نادیده گرفتن و بی‌توجهی به امور و جنبه‌های مثبت (discounting positives): شخص مدعی است که کارهای مثبت خودش یا دیگران پیش پا افتاده و ناچیز هستند و اصرار بر مهم نبودن آن‌ها دارد و این باعث می‌شود که شادی از زندگی دور شده و به احساس ناشایسته بودن برسد.

۱۱- استدلال‌های هیجانی و احساسی (emotional reasoning): شخص از احساسات خود که غالباً منفی هستند برای تفسیر واقعیات استفاده می‌کند.

تفکر دوقطبی یا تفکر همه یا هیچ که شکل حاد آن برچسب زدن می‌باشد.

۱۲- تفکر دوقطبی یا تفکر همه یا هیچ (dichotomous thinking): شخص به وقایع پیرامون و انسان‌های اطراف خود با دید همه یا هیچ می‌نگرد. همه چیز را سفید و در غیر این صورت سیاه می‌بیند. هرچیز کمتر از کامل، شکست بی‌چون و چراست. به عبارتی، حد وسط در این تفکر وجود ندارد.

۱۳- برچسب زدن (labeling): شخص به خود و دیگران صفات کلی و منفی را نسبت می‌دهد. به نوعی شکل حاد تفکر همه یا هیچ است.

مقایسه‌های ناعادلانه و قضاوت‌گرایی که خود می‌تواند نتیجه نادیده‌انگاری شواهد متناقض با تفکر باشد.

۱۴- مقایسه‌های ناعادلانه (unfair comparisons): شخص حوادث را طبق معیارهای ناعادلانه تفسیر می‌کند و حتی خود را با همین روش با دیگران مقایسه می‌کند.

۱۵- قضاوت‌گرایی (judgment focus): شخص به جای اینکه خودش یا دیگران و حوادث پیرامونش را بپذیرد و آن‌ها را آن‌طور که هست ارزیابی کند اغلب آن‌ها را در قالب قضاوت‌های سیاه و سفید می‌نگرد و ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها را براساس معیارهای دل‌خواهی انجام می‌دهد.

۱۶- نادیده‌انگاری شواهد متناقض با تفکر (ignoring counter evidences): شخص شواهد و استدلال‌های ناهمخوان با تفکر خود را رد می‌کند و در نتیجه همیشه فکر خود را تأیید شده می‌داند.

۱۷- چه می‌شد اگر (what if): شخص دائم از خودش سؤال می‌کند که اگر چنین اتفاقی بیفتد چه می‌شود و یا به عکس چه می‌شد اگر چنین اتفاقی بیفتد و با هیچ جوابی راضی نمی‌شود.

۲. مروری بر زندگی‌نامه خاقانی

افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی در سال ۵۱۹ یا ۵۲۰ (ه.ق.) در شهر شروان به دنیا آمد. البته تاریخ تولد او از اشاره‌های موجود در دیوان به دست آمده است. (فروزان‌فر، ۱۳۵۸: ۶۳۵-۶۳۶) پدرش نجیب‌الدین علی مروی درودگر و جدش جولاه بود (قریب، ۱۳۳۳: ۲۰۴-۲۰۹). مادر او مسیحی نسطوری بود که به اسلام گردیده بود. عمویش کافی‌الدین عمر طبیب و فیلسوف بود و خاقانی تا ۲۵ سالگی در حمایت او بوده، در نزد او انواع علوم ادبی و حکمی را فراگرفته چندی نیز در خدمت ابوالعلاء گنجه‌ای شاعر بزرگ معاصر خود که در دستگاه شروانشاهان به سر می‌برد، کسب فنون شاعری کرد (رزمجو، ۱۳۷۰: ۶۶).

علاوه‌بر لقب افضل‌الدین او را حسان عجم نیز نامیده‌اند (عوفی، ۱۳۶۱: ۹۱). پس از آن که ابوالعلاء وی را به خدمت خاقان منوچهر شروانشاه معرفی کرد لقب «**خاقانی**» بر او نهاد (بیگدلی، ۱۳۳۷: ۱۵۱؛ سجادی، ۱۳۶۸: ۶).

از آن پس خاقانی نزدیک به چهل سال وابسته به دربار شروانشاهان و در خدمت منوچهر شروانشاه و پسر و جانشین او اخستان شروانشاه بود. سال وفات او را ۵۹۵ و هم ۵۸۲ نوشته‌اند. دیوان وی شامل: قصاید، ترجیحات، مقطعات، غزل‌ها و رباعیات است. دیوان خاقانی به تصحیح سید ضیاء‌الدین سجادی در سال ۱۳۳۸ در تهران به چاپ رسیده است. خاقانی از جمله بزرگ‌ترین قصیده‌سرایان شعر و ادب فارسی در قرن ششم می‌باشد. وی از جمله شاعرانی است که پیشگویی و شکایت در شعرش نمود خاصی یافته است. شاید این همه شکوه نه فقط به سبب فراز و نشیب زندگی بلکه به خاطر توقعات بی‌پایان او نیز باشد؛ چراکه وی همواره آماده رنجش از این و آن بوده است (معدن کن: ۱۳۸۴: ۲۶).

شکوائیه درواقع نوعی پرده‌برداری از رنج‌ها و آلام درونی است که شاعر را می‌آزارد. هرچند شاعر در حسب حال‌ها، سوگ سروده‌ها و زندان سروده‌ها غم و اندوه خود را بیان می‌دارد و در هجوها، حتی پشت خنده تلخ و تمسخرآمیزش، در طنزپردازی‌ها خشم و انزجار خود را نسبت به عوامل غم و اندوهش فریاد می‌زند، اما در شکوائیه‌ها با معرفی این عوامل ناله سر می‌دهد و به طریقی عجز و ناتوانی خود را در برابر جریان زندگی و آنچه درون او می‌گذرد، بیان می‌دارد (صفری و ابونصر، ۱۳۸۹: ۲۰).

شعر شکوائیه فارسی از قرن سوم آغاز شده است. اهمیت شکوائیه‌ها بیشتر در شناساندن روحیات سرایندگی آن‌هاست؛ زیرا شکوائیه علاوه‌بر آشکار ساختن وضع نامطلوب زندگی شاعر، از جامعه آرمانی او نیز تصویر روشنی به دست می‌دهد، درواقع شعر شکوائیه یکی از اقسام ادبیات غنایی است که علاوه‌بر مسائل شخصی به موضوعات اجتماعی خارج خویشتن شاعر می‌پردازد. بیان احساس شخصی در تعریف شعر غنایی بدان معنی که خواه از روح شاعر مایه گرفته باشد و خواه از احساس او، به اعتبار اینکه شاعر فردی است از اجتماع، روح او نیز در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۵).

شاعرانی که وجود خویش را مورد خدشه اجتماع، سیاست، روزگار و فلک و حتی معشوق خود می‌بینند با زبانی شکوایی شرح حال خویش می‌نمایند. شکوائیه از قدیمی‌ترین محتوای شعر غنایی است. «شکوائیه‌ها و شکایت‌نامه‌ها» که نمونه آن قصیده دندانیه رودکی است در شکایت از پیری در ادب سنتی ایران جایگاه خاص خود را دارد. گرچه اشعار شیوایی معاصر شیوه بیان و صراحت شعر دوره‌های پیشین را ندارد اما زبان شاعران نیمایی و کلاسیک این دوره آثار جاودانه‌ای در بیان شکایات انسان خلق کرده‌اند که بررسی آن‌ها در ادب فارسی ضرورتی انکارناشدنی است (طالب‌زاده و حسام‌پور، ۱۳۸۹: ۳۳).

بررسی شکوائیه‌ها یکی از گونه‌های اصلی ادبیات غنایی می‌باشند؛ درواقع، شکوائیه‌ها در وجود انسان‌ها به‌صورت فطری وجود دارند و انسان‌ها در مواقعی که از موضوعی ناراضیتی پیدا می‌کنند به آن روی می‌آورند. خاقانی از جمله شاعرانی است که شکوه و شکایت در شعر او نمود خاصی یافته است، او در دیوان اشعارش که شامل هفده هزار بیت است تقریباً در هزار بیت به شکوه و شکایت پرداخته است. شکوائیه عرفانی در شعر خاقانی اصلاً وجود ندارد و شکوائیه سیاسی کم‌ترین بسامد را دارا است (مجیدیان، ۳۹۹: ۲۷۸-۲۸۹). یکی از شکوائیه‌های خاقانی شکوه از ممدوح است که از مختصات سبکی قرن ششم محسوب می‌شود. درواقع قدرناشناسی ممدوحان سبب شده که اغلب شاعران این دوره، طعم تلخ زندان را بچشند و سروده‌های نگر و مؤثری در دیوان خود ثبت کنند (جی.آ.بویل، ۱۳۶۶: ۵۳۳).

به هر جهت شکایت خاقانی از ممدوحانش اغلب به این خاطر است که از شاعری خود از ایشان زر و زوری نیافته است.

قرب دو سه سال هست کز شاه یک حرمت نیم نان ندیده است

اقطاع و برات رفت و از کس یک پرسش غم نشان ندیده است (همان: ۷۲)

شکوه‌های شخصی بیش از نیمی از شکوائیه‌های خاقانی را دربر می‌گیرد، پس از آن شکوه‌های اجتماعی و سپس شکوه‌های فلسفی بیشترین بسامد را در شکوائیه‌های خاقانی داراست. در میان شکوه‌های شخصی، شکوه‌های عاشقانه، در میان شکوه‌های فلسفی، شکوه از روزگار و در میان شکوه‌های اجتماعی، شکوه از ابنای دهر، بیشترین بسامدها را به خود اختصاص داده‌اند (مجیدیان، ۱۳۹۹: ۲۸۷-۲۸۸). از زمان خود خاقانی، تلاش برای دریافت و درک مفاهیم و جهان‌بینی موجود در اشعار او وجود داشته و شرح‌های گوناگونی بر آثار روی نوشته شده است. با این حال، آثار او از لحاظ روان‌شناسی و خطاهای شناختی مورد مطالعه قرار نگرفته است. خاقانی شاعر بسیار زودرنج و حساسی بود که همان‌طور که اشاره کردیم حوادث و وقایع روزگار او را به شدت تحت‌تأثیر قرار می‌داد تا آنجا که در اکثر قصایدش تقریباً، شکوه و شکایت از بی‌وفایی مردم و بد روزگار دیده می‌شود. بررسی ارتباط بین اشعار خاقانی و خطاهای شناختی می‌تواند جنبه‌های جدید از زندگی و افکار این شاعر را روشن سازد که یکی از اهداف و ضروریات این پژوهش می‌باشد.

۳. عنصر تخیل در نگارگری دور مغول

هلاکو خان مغول پس از تصرف ایران و پایه‌گذاری حکومت خویش در شهر تبریز به سال ۷۳۶ ه. مکتبی هنری بر پایه سنت‌های هنری ایران پایه‌گذاری کرد که به مکتب تبریز اول مشهور است. در مکتب تبریز اول عناصر ایرانی، چینی، بیزانسی و بغدادی با یکدیگر در آمیخته و سبب شکل‌گیری نگاره‌های زیبا و ارزنده‌ای در مکتب تبریز اول شدند. حضور این عناصر گوناگون در کنار عناصر و نقوش ایرانی که در نگاره‌های سنتی، رنگ و بوی ایرانی به‌خود گرفته بودند نشان از غنا و قدرت هنر ایرانی و توانایی هنرمندان ایرانی در به‌کارگیری این عناصر به بهترین و زیباترین وجه در آن زمان است (کرباسی، ۱۳۹۴: ۱). بررسی‌ها نشان می‌دهد یکی از عناصر پررنگ در نگاره‌های دوره مغول، عنصر خیال است. نگارگری در بسیاری از آثار خود با تکیه بر تخیل خود موفق به خلق تصاویری انتزاعی شده است که هم می‌تواند آیینه روان هنرمند و هم نمایانگر اعتقادات فرهنگی و مذهبی وی باشد. در تصویر شماره ۱ نمونه‌ای از این نگاره‌ها مشاهده می‌شود.

تصویر ۱. دو فرشته اعمال نویس، عجایب‌المخلوقات قزوینی، ۶۷۸ ه. ق. کتابخانه دولتی مونیخ.

همان‌گونه که در تصویر فوق مشاهده می‌شود تلاش هنرمند برای به تصویر درآوردن بخشی از آموزه‌های دینی، منجر به خلق اثری شده است که تخیل نگارگر هویت‌بخش اصلی به آن است.

تصویر ۲. صورت سیمرغ، برگي از كتاب منافع الحيوان، ابن بختيشوع، حدد ۷۲۱ ه. ق، موزه متروپولین. نیویورک

در تصویر فوق نیز، هویت سیمرغ مرهون تلاش و خیال‌انگیزی نگارگری و تکیه بر شنیده‌ها است. وی موجودی را به تصویر کشیده است که قبلاً آن را ندیده است. همین مسئله اثر را به یک نگاره خیالی تبدیل کرده است که زاییده ذهن و باورهای هنرمند است.

تصویر ۳. معراج پیامبر (ص)، جامع التواریخ، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی. ۷۱۴ ه.ق. کتابخانه دانشگاه ادینبورگ
در تصویر فوق نیز عناصر خیالی مانند فرشته‌ها دیده می‌شود که نگارگر آن‌ها را با تکیه بر داده‌های منابع مذهبی و با تکیه بر عنصر تخیل ترسیم کرده است. تصویر شماره ۴ نیز نمونه دیگری از این دست نگاره‌های دوره مغول است.

تصویر ۴. حمل پیامبر بر روی شانه‌های جبرئیل. معراج‌نامه ایلخانی، قرن ۸ ه.ق. موزه توپقاپی‌سرای استانبول

۴. بررسی و تعیین خطاهای شناختی در دیوان خاقانی

نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده که خود شامل ذهن‌خوانی و پیشگویی می‌باشد.

- **خطای ذهن‌خوانی:** در اثر این خطا، فرد تلاش می‌کند افکار و احساسات و تمایلات دیگران را به صورت منفی حدس بزند.

در قصیده‌ی ترنم‌المصاب که خاقانی آن را در مرثیه فرزند خود امیر رشیدالدین به مطلع زیر سروده:

صبحگاهی سر خوناب جگر بگشائید/ ژاله صبحدم از نرکس تر بگشایید (همان: ۶۵۱)

درحالی که در رثای فرزندش می‌سراید این چنین ذهن دشمنان خویش را مورد خوانش قرار داده و می‌گوید:

دشمنان را که چنین سوخته‌دارندم دوست/ راه بدهید و به روی همه در بگشایید (همان: ۶۵۳)

و این‌گونه دشمنانی را که همواره از آن‌ها شکوه و شکایت داشته مورد «ذهن‌خوانی» قرار می‌دهد.

– **خطای پیشگویی:** در این خطا شخص برای آینده پیش‌بینی منفی می‌کند و معتقد است حوادث آینده بد از آب در می‌آید و یا خطرات زیادی ما را تهدید خواهد کرد.

در قصیده‌ای که خاقانی در توحید و موعظه و مدح خاتم‌الانبیاء (ص) با مطلع زیر سروده:

جوشن صورت برون کن، در صف مردان درآ/ دل طلب، کز دار ملک دل توان شد پادشا (همان: ۳۳)

در آغاز مطلع دوم چنین «پیشگویی» می‌کند که:

کار من بالا نمی‌گیرد در این شیب بالا/ در مضیق حادثاتم بسته‌بند عنا (همان: ۳۴)

درواقع شاعر به وضوح «پیشگویی حوادث منفی» در آینده را انجام می‌دهد اینکه در تنگنای حوادث در بند دردها و رنج‌ها قرار می‌گیرد و هرگز کارش در این اوضاع سامانی نمی‌یابد.

در قصیده‌ی دیگر که خاقانی در ستایش پیامبر (ص) و حکمت و موعظه سروده با مطلع زیر:

طفلی هنوز بسته‌ی گهواره‌ی فنا/ مرد آن زمان شوی که شوی از همه جدا (همان: ۱۰۵)

شاعر با «پیش‌بینی منفی»، سلامت و آسایش جستن از گردش روزگار را منتفی و غیرممکن می‌داند؛ همان‌گونه که پرشدن مشک با سراب محال است و این «پیشگویی» را به همراه «تعمیم افراطی» این‌گونه بیان می‌کند که:

از گشت روزگار سلامت مجوی از آنک/ هرگز سراب پر نکند قریه‌ی سقا (همان: ۱۰۶)

در قصیده‌ای که شاعر در حکمت و عزلت و فقر و شکایت با مطلع زیر سروده:

قلم بخت من شکسته سر است/ موی در سر ز طالع هنر است (همان: ۳۲۳)

خاقانی «پیش‌بینی» می‌کند که یافتن عافیت و سلامتی یک آرزوی محال است و آنچه نصیب می‌گردد چیز دیگری است و این «پیشگویی» را چنین می‌سراید که:

عافیت آرزو کنم، هیهات/ این تمنّاست، یافتن دگر است (همان: ۳۲۳)

در ادامه شاعر چنین بیان می‌کند که اگر حتی آرزویی از جهان حاصل شود به دلیل مستی و بی‌خبری این دنیای بدگهر می‌باشد و قطعاً این داده را به زودی و زمان هوشیاری خودش وا می‌ستاند و این «پیشگویی» را چنین بیان می‌کند که:

آرزویی که از جهان خواهم/ بدهد، ز آن که مست بی‌خبر است

لیک آن داده را به هوشیاری/ واستاند، که نیک بدگهر است (همان: ۳۲۴)

و در نهایت این «پیشگویی» و «پیش‌بینی‌های منفی» را این‌گونه ادامه می‌دهد که:

در گلستان عمر و رسته‌ی دهر/ پس گل خار، و بعد نفع ضر است

از پس هر نامبارکی شومی است/ از پس هر محرمی صفر است (همان: ۳۲۵)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان، ۳۱۸: بیت ۴۵

همان ۶۸۳: ابیات ۱ و ۹-۱۰ و ۱۶

همان، ۳۸۵: ابیات ۶ و ۱۳

همان، ۷۶۳: بیت ۳

همان، ۵۳۱: بیت ۶

همان، ۱۰۹۳: بیت ۳

همان، ۵۳۶: بیت ۴۰

همان، ۱۲۶۹: ابیات ۱-۲ و ۱۴-۱۵ و ۱۹-۲۰

همان، ۶۲۶: بیت ۴۹

همان، ۱۲۷۳: بیت ۱

خطای شناختی درشت‌نمایی که خود شامل فاجعه‌سازی و تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز می‌باشد:

– **فاجعه‌سازی:** در این خطای شناختی شخص معتقد است آنچه اتفاق افتاده یا خواهد افتاد بسیار ناخوشایند و غیرقابل تحمل خواهد بود.

خاقانی در قصیده‌ای در صفت عشق و مدح خواجه امام ناصرالدین ابراهیم با مطلع زیر:

عشق بیفشرد پای بر نمط کبریا/ برد به دست نخست هستی ما را ز ما (همان: ۲۲۱)

شاعر در مطلع اول و دوم و سوم به وصف عشق می‌پردازد و در شروع مطلع چهارم از بی‌وفایی روزگار شکایت می‌آغازد و در ادامه از محنت و رنج صحبت می‌کند که به‌صورت «فاجعه‌آمیز» با گوشت و خون او آمیخته شده طوری، که رهایی از آن ممکن نیست و بعد عمق فاجعه را این‌گونه بیان می‌کند که اگر برای کوه، غم‌هایش را شرح دهد کوه نیز آه خواهد کشید و این «فاجعه‌سازی» را این‌طور می‌سراید که:

داد مرا روزگار مالش دست جفا/ با که توانم نمود نالش از این بی‌وفا...

محنت چون خون و گوشت در تنم آمیخته است/ تا نشود جان ز تن، زو نتوان شد رها

گز ز غمم صد یکی شرح دهد پیش کوه/ آه دهد پاسخم کوه به جای صدا (همان: ۲۲۳)

در قصیده شکوایه خاقانی که در مرثیه و تحسّر بر مرگ عموی خودش، کافی‌الدین عمر بن عثمان با مطلع زیر سروده:

راه نفسم بسته شد از آه جگر تاب/ کو همنفسی تا نفسی رانم از این باب (همان: ۳۰۳)

درواقع شاعر به دلیل طبیعت به شدت احساسی که دارد مرگ عموی خود را «فاجعه آمیز» دانسته و چنین «واقعیتی» انکارناپذیر را این چنین در ادامه با حالت «فاجعه سازی» بیان می کند که گویا بعد از فوت عمویش دیگر هیچ همدم و همنفسی در گیتی ندارد و می گوید:

بی همنفسی خوش نتوان زیست به گیتی/ بی دست شناور نتوان رست ز غرقاب (همان: ۳۰۳)

در ادامه خود را آزرده روزگار و همچون گرگ گزیده ای می داند که از آب هم واهمه دارد و می گوید حوادث روزگار دود از من برآورده و چون شیء بر من فرو رفته است، جز ناله همنفسی برای خود نمی بیند، دلش را از شدت غم به رنگ بنفشه و اشکش را خون چون عنب می داند و این «فاجعه سازی» را این گونه می سراید که:

آزرده چرخم، نکنم آرزوی کس/ آری نرود گرگ گزیده ز پی آب

جز ناله کسی همدم من نیست ز مردم/ جز سایه کسی همراه من نیست ز اصحاب...

از حادثه سوزم که برآورد ز من دود/ وز نایبه نالم که فرو برد به من ناب...

حاجت به جو آب است و جوم نیست ولیکن/ دل هست بنفشه صفت و اشک چو عنب (همان: ۳۰۳)

در قصیده دیگر نیز که خاقانی در اعراض از دنیا و عدم التفات به آن سروده از همان مطلع، شعرش را با «فاجعه سازی» می آغازد و اینگونه بیان می کند که از بخت و دوست و شادی اثری مشاهده نمی کند و می گوید:

نه ز دولت نظری خواهم داشت/ نه ز سلوت اثری خواهم داشت (همان: ۳۸۵)

خاقانی در قصیده ای که در مرثیه امام محمد بن یحیی و حبس سنجر در فتنه غز سروده از همان مطلع و شروع قصیده، کلامش را با «فاجعه سازی» در رثای امام محمد بن یحیی می آغازد و می گوید:

آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد/ و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد (همان: ۶۴۳)

در ادامه خود را با اشاره به فتنه انگیزی دهر و روزگار و سخت گیری تقدیر و تیزپایی قضا ادامه داده و مرگ محمد بن یحیی را «فاجعه آمیزتر» می انگارد و می گوید:

دل سرد کن ز دهر که همدست فتنه گشت/ اندیشه کن ز پیل که همجفت خواب شد

ایام سست رأی و قدر سخت گیر گشت/ اوهام کند پای و قضا تیز یاب شد (همان: ۶۴۳)

خاقانی در قصیده ترم المصاب که درمرثیه فرزند خویش، امیررشیدالدین، با مطلع زیر سروده:

صبحگاهی سر خونا ب جگر بگشائید / زاله صبحدم از نرگس تر بگشائید (همان: ۶۵۱)

باز هم به مقولۀ مرگ که «واقعیتی» اجتناب‌ناپذیر است به صورت «فاجعه‌آمیزی» نگریسته که البته بسیاری از این حالات شاید به دلیل «التهابات غیرقابل اجتناب درونی» باشد که هر کس را در مواجهه با آن مورد دچار می‌سازد ولی اغراق وی و نهایت احساسی برخورد کردن شاعر با مرگ فرزندش، کلام وی را با «فاجعه‌سازی» همراه کرده به طوری که آن را نهایت بخت خویش در قمار زندگی دانسته که تمام مال خود را باخته و به، گرو گذاشتن اعضای بدنش یعنی خون وی رسیده است و می‌گوید:

استخوان است در این قمره خاکی که منم / آه اگر ششدره دور قمر بکشائید (همان: ۶۵۲)

خاقانی همچنین در قصیده‌ای که در مرثیه امام ابوعمرو اسعد با مطلع زیر سروده:

بیدقی مدح شاه می‌گوید / کوکبی وصف ماه می‌گوید (همان: ۶۷۹)

نیز، باز هم مرگ وی را «فاجعه‌آمیز» تلقی کرده؛ به طوری که پشت دنیا را شکسته و کلاه عزت از سردین انداخته است و چنین می‌سراید که:

پشت دنیا ز مرگ او بشکست / روی دین ترک جاه می‌گوید

از سر دین کلاه عزت رفت / سر دریغا کلاه می‌گوید (همان: ۶۷۹)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان، ۲۷۵: بیت ۶۹

همان، ۴۹۴: بیت ۳۹

همان، ۳۲۳: بیت ۱

همان، ۶۰۹: بیت ۶۹

همان، ۳۲۴: بیت ۴۴

همان، ۶۸۳: ابیات ۱، ۴، ۲۲

همان، ۳۱۷: ابیات ۱-۲، ۴، ۸، ۱۳، ۱۵، ۲۰، ۲۳، ۲۴

همان، ۶۸۷: ابیات ۴ و ۱۰-۱۳

همان، ۳۱۸: ابیات ۲۷، ۲۹، ۳۱

همان، ۷۶۳: ابیات ۱۰ و ۱۳-۱۴ و ۱۷

همان، ۴۲۴: بیت ۸۵

همان، ۸۱۷: ابیات ۱۹-۲۰

- خطای تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز: در این خطای شناختی شخص بر پایه یک حادثه، الگوهای منفی را به صورت همیشه یا هرگز استنباط می‌کند.

خاقانی در قصیده‌ای که در توحید و موعظه و مدح حضرت خاتم‌الانبیا (ص) با مطلع زیر سروده:

جوشن صورت برون کن، در صف مردان درآ / دل طلب، کز دار ملک دل توان شد پادشا (همان: ۳۳)

(همان: ۱۵۷)

چنان استاده‌ام پیش و پس طعن/ که استاده است الف‌های اطعنا

خاقانی شکوائیه خود از بی‌کسی خویش را در آن روزگار اینچنین با همین «تعمیم افراطی» دنبال کرده و می‌سراید که:

چون داد من نخواهد داد این دور/ مرا چه ارسلان سلطان، چه بغرا

(همان: ۱۵۸)

چو یوسف نیست کز قحطم رهند/ مرا چه ابن یاسین، چه یهودا

شاعر در قصیده‌ای که در جواب قصیده امام رشیدالدین وطواط سروده از همان ابتدا مطلع قصیده را با «تعمیم افراطی» می‌آغازد و گیتی را خالی از وفا دانسته که هیچ انسی و آشنایی و هیچ مهر و لطفی از هیچ انسی نمی‌یابد و می‌گوید:

(همان: ۱۹۱)

مگر به ساحت گیتی نماند بوی وفا/ که هیچ انس نیامد ز هیچ انس مرا

خاقانی در قصیده‌ای که در صفت عشق و مدح خواجه امام ناصر الدین ابراهیم با مطلع زیر سروده:

(همان: ۲۲۱)

عشق بیفشرد پای برنمط کبریا/ برد به دست نخست هستی ما را ز ما

در مطلع اول و دوم و سوم در مدح و عشق صحبت کرده و شروع مطلع چهارم را با «تعمیم افراطی» از جفا و بی‌وفایی روزگار می‌آغازد و درباره‌ی محنت و بدعهدی آن با همین بیان ادامه می‌دهد و می‌گوید:

داد مرا روزگار مالش دست جفا/ با که توانم نمود نالش از این بی‌وفا...

(همان: ۲۲۳)

این همه محنت که هست، درد دو چشم من است/ هیچ نکو عهد نیست کو شوم توتیا

شاعر در قصیده‌ای که در مرثیه و تحسّر بر مرگ عم خود، کافی‌الدین عمر بن عثمان سروده باز هم از آن ابتدا قصیده را با «تعمیم افراطی» آغاز کرده که هیچ هم‌نفسی برای خود نمی‌یابد تا درد خویش را بیان کند و به همین ترتیب ادامه می‌دهد که هیچ امید وفایی در گوهر وجودی انسان‌ها نمی‌توان یافت و وفا را گوهر نایاب می‌داند و این «تعمیم افراطی» را این‌گونه می‌سراید که:

راه نفسم بسته شد از آه جگرتاب/ کو هم‌نفسی تا نفسی رانم از این باب...

امید وفا دارم، هیهات که امروز/ در گوهر آدم بود این گوهر نایاب...

(همان: ۳۰۳)

کی فربه‌ی عیش دهد آخر ایام/ کی پرورش پیل کند جانب سقلاب؟!

درواقع خاقانی همان‌طور که پرورش فیل در سقلاب را کاری غیرممکن و تعجب‌آور می‌داند با «تعمیم افراطی و مبالغه‌آمیز» داشتن عیش و خوشی در روزگار را نیز امری محال می‌داند.

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان، ۳۸۵: ۱ و ۷

همان، ۳۲۳-۳۲۵: ابیات ۱ و ۱۶ و ۶۸

همان، ۳۴۱: ابیات ۱ و ۳ و ۸

همان، ۶۴۳-۶۴۴: ابیات ۱ و ۱۰ و ۳ و ۳۳

همان، ۱۰۵۳: بیت ۲۰	همان، ۴۳۴: بیت ۸۸
همان، ۱۰۹۳: ابیات ۷ و ۲۲	همان، ۵۹۷: بیت ۶
همان، ۱۲۱۹: بیت ۱۰	همان، ۶۶۷: بیت ۱۰
همان، ۱۲۴۳: بیت ۵	همان، ۶۸۳: ابیات ۱ و ۶ و ۹ و ۱۰
همان، ۱۲۵۶: ابیات ۲۸ و ۳۰ و ۳۷۷	همان، ۷۴۷: بیت ۱۹
همان، ۱۲۵۷: بیت ۶۲	همان، ۷۵۵: بیت ۱۷
همان، ۱۲۶۹: ابیات ۱۶-۱۷	همان، ۷۶۳: بیت ۴
همان، ۱۲۷۳: ابیات ۴-۵	همان، ۹۴۳-۹۴۶: ابیات ۱ و ۹۱-۹۲
همان، ۱۲۸۰: بیت ۴۵	همان، ۱۰۲۵: ابیات ۱ و ۳
	همان، ۱۰۳۳: ابیات ۵ و ۱۱ و ۲۵

شخصی‌سازی که نقطه مقابل آن سرزنش‌گری است.

- شخصی‌سازی: در این خطای شناختی شخص علت بروز حوادث را به خود نسبت می‌دهد و سهم دیگران را در بروز مشکلات نادیده می‌گیرد. (سرزنش خود همان شخصی‌سازی است)

- سرزنش‌گری: در این خطای شناختی شخص دیگران را علت بروز حوادث و مشکلات و احساسات منفی خود می‌داند و مسؤولیت تغییر رفتار خود را فراموش می‌کند.

خاقانی در قصیده به مطلع زیر که در شکایت از حبس و تخلص به مدح عزالدوله قیصر سروده:

فلک کز روتر است از خط ترسا/ مرا دارد مسلسل راهب آسا (همان: ۱۵۷)

با «فیلتر منفی ذهنی» و با «برچسب‌زدن»، به «سرزنش‌کردن خود و شخصی‌سازی» پرداخته و مشکلات ایجاد شده برای خودش را به خودش نسبت داده و می‌گوید:

مرا از اختر دانش چه حاصل؟/ که من تاریکم، او رخشنده اجزا (همان: ۱۵۷)

خاقانی در قصیده دیگر که در صفت عشق و مدح خواجه امام ناصرالدین ابراهیم به مطلع زیر سروده:

عشق بیفشرد پای بر نمط کبریا/ برد به دست نخست هستی ما را ز ما (همان: ۲۲۱)

شاعر در مطلع چهارم این قصیده، کلامش را با «فاجعه‌سازی» و «برچسب‌زدن» به روزگار می‌آغازد و در ادامه به «سرزنش دیگران و بعضاً خودش» می‌پردازد و از جمله به ابوالعلاء گنجوی^۲ استاد و پدرزن خود می‌تازد و او را مسبب مشکلات خود در شروان می‌داند و این «سرزنش‌گری» به همراه «برچسب‌زدن» را این گونه بیان می‌کند:

داد مرا روزگار مالش دست جفا/ با که توانم نمود نالش از این بی‌وفا؟!...

هیچ نکرده گناه، تا کی باشم بگوی/ خسته هر ناحفاظ بسته هر ناسزا

از لگد حادثات سخت شکسته دلم/ بسته خیالم که هست این خلل از بوالعلا (همان: ۲۲۳)

خاقانی در ادامه «سرزنش‌گری» به همراه «برچسب‌زدن» ابوالعلا را این چنین دنبال می‌کند که:

خود به حضور سگی بحر نگرده نجس/ خود به وجود خری خلد نیابد وبا

این چو مگس می‌کند خوان سخن را عفن/ و آن چو ملخ می‌برد کشته‌ی دین را نما (همان: ۲۲۳)

شاعر در قصیده‌ای که در معارضه شیخ‌الشیوخ بغداد با مطلع زیر سروده:

جام می تا خط بغداد ده ای یار مرا/ باز هم در خط بغداد فکن بار مرا (همان: ۲۳۳)

این چنین به «سرزنش‌گری خود» می‌پردازد و می‌گوید:

من در کعبه زدم، کعبه مرا در نگشاد/ چون ندانم زدن این در، ندهد بار مرا...

حجرالاسود نقد همگان را محک است/ کم عیارم من از آن کرد محک خوار مرا (همان: ۲۳۳)

درواقع «سرزنش‌گری» وقتی خود شخص را نشانه می‌گیرد همان «شخصی‌سازی» است.

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان: ۷۶۵-۷۶۶: ابیات ۱ و ۷ و ۱۷ و ۱۹ و ۲۱
همان، ۳۱۸: ابیات ۴۱ و ۴۳-۴۴ و ۴۹

همان، ۸۳۹: بیت ۶۷
همان، ۳۲۳: ابیات ۱ و ۴ و ۸-۱۰

همان، ۶۶۸: بیت ۳۲

^۲ ابوالعلاء گنجوی شاعر قرن ۶ هجری بود. وی در گنجه دیده به جهان گشود و در سال ۵۵۴ قمری درگذشت او استاد خاقانی و مسبب شهرت و تقرب وی به شروانشاه بود. خاقانی دختر ابوالعلاء را به زنی گرفت اما سرانجام میان استاد و شاگرد کدورت ایجاد می‌شود و خاقانی پدرزن خود را هجو می‌کند که در تحفه العراقین این هجویه آمده است. (سعیدیان، ۱۳۷۱: مشاهیر جهان)

خطای شناختی فیلتر منفی که خود به خود، بی‌توجهی به جنبه‌های مثبت همراه است و استدلال‌های هیجانی و احساسی را نتیجه می‌دهد.

- فیلتر منفی: در این خطای شناختی شخص تقریباً همه جنبه‌های منفی را می‌بیند و به جنبه‌های مثبت توجه نمی‌کند و تحت‌تأثیر یک حادثه منفی همه واقعیات را تیره و تار می‌بیند. درواقع ذهن دچار یک انتزاع گزینشی شده و فیلتر ذهنی، منفی خواهد شد.

خاقانی در قصیده‌ای در توحید و موعظه و مدح حضرت خاتم (ص) با مطلع زیر:

جوشن صورت برون کن، در صف مردان در آ/ دل طلب، کزدار ملک دل توان شد پادشا (همان: ۳۳)

این‌گونه عنوان می‌کند که چرا باید به شخصی که این‌گونه در وصف پیامبر (ص) می‌سراید جفا شود و این «فیلتر ذهنی منفی» را اینگونه بیان می‌کند که:

چون مرا در نعت چون اویی رود چندین سخن/ از جهان بر چون منی تا کی رود چندین جفا (همان: ۳۴)

در ادامه در مطلع دوم قصیده هم با «برچسب زدن» به روزگار و «پیشگویی» آغاز می‌کند، با «فیلتر منفی» از روزگار و بخت و اقبال و دوستان و آشنایان خود می‌نالند و می‌گویند:

کار من بالا نمی‌گیرد در این شیب بالا/ در مضیق حادثاتم بسته بند عنا

می‌کنم جهدی کزین خضرای خذلان بگذرم/ حبذا روزی که این توفیق یابم حبذا

صبح آخر دیده‌ای؟ بختم چنان شد پرده در/ صبح اول دیده‌ای؟ روزم چنان شد کم بقا...

در همه شروان مرا حاصل نیامد نیم دوست/ دوست خود ناممکن است، ای کاش بودی آشنا (همان: ۳۴)

در قصیده دیگر که شاعر در شکایت از حبس و تخلص به مدح عزالدوله قیصر سروده:

از همان مطلع قصیده را با «برچسب زدن» به فلک، «تعمیم افراطی» و «فیلتر منفی» می‌آغازد و همین «فیلتر منفی» را ادامه داده، خود را چون رشته مریم باریک و همچون سوزن عیسی پابند و زندانی این دنیا می‌داند و روز خود را چون لباس راهبان تیره می‌پندارد و می‌گوید:

فلک کژروتر است از خط ترسا/ مرا دارد مسلسل راهب آسا...

تنم چون رشته مریم ۳ دو تا است/ دلم چون سوزن عیسی ۴ است یکتا

من اینجا پای بست رشته مانده/ چو عیسی پای بست سوزن آنجا

لباس راهبان پوشیده روزم/ چو راهب ز آن برآرم هر شب آوا (همان: ۱۵۷)

خاقانی در قصیده‌ای که در مرثیه و تحسّر بر عموی خود، کافی‌الدین سروده از همان مطلع، کلامش را با «فیلتر منفی» و «تعمیم افراطی» شروع کرده، تنها همدم خود را ناله و تنها همراه را سایه دانسته، و از شدت غم و حوادث روزگار خود را پیرشده دهر می‌داند چون کودکی زال که به همین دلیل یاران از وی دوری جسته‌اند و در نهایت با «برچسب زدن» به دهر، ستم آن را غیرقابل تحمل دانسته و چاره‌ای جز بردباری در خود نمی‌بیند و این «فیلتر منفی» را این‌طور بیان می‌کند که:

راه تفسم بسته شد از آه جگر تاب/ کو همنفسی تا نفسی رانم از این باب...

جز ناله کسی همدم من نیست ز مردم/ جز سایه کسی همراه من نیست ز اصحاب...

چون زال به طفلی شده‌ام پیر ز احداث/ ز آن است که رد کرده‌ی احرام و احباب...

هان ای دل خاقانی! اگر چه ستم دهر/ برتافتنی نیست، مشو تافته، برتاب! (همان: ۳۰۳-۳۰۴)

شاعر در قصیده دیگر که در حکمت و عزلت و فقر و شکایت سروده کلامش را با «فاجعه‌سازی» و «سرزنش‌گری» بخت آغاز و دنبال کرده و با «فیلتر منفی» از غم و بخت ادامه می‌دهد و می‌گوید:

قلم بخت من شکسته سر است/ موی در سر ز طالع هنر است...

استخوان پیشکش کنم غم را/ ز آن که غم میهمان سگ جگر است...

هر که را روی، راست، بخت، کژ است/ مار کژ بین که بر رخ سپر است (همان: ۳۲۳)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان، ۷۶۵-۷۶۶: ابیات ۱ و ۲ و ۸ و همان، ۶۴۳-۶۴۴: ابیات ۱ و ۱۳ و ۲۲ همان، ۴۵۱: بیت ۶۷

همان، ۲۹ و ۲۴ و ۱۱ و ۴۲ همان، ۴۹۵: بیت ۶۲

همان، ۹۰۱: بیت ۷ همان، ۶۸۷: بیت ۷ همان، ۶۲۶: ابیات ۳۹ و ۴۱

همان، ۱۰۲۵: ابیات ۱-۲ و ۷

۳ رشته مریم: نخی که حضرت مریم می‌رسید بسیار باریک بود به طوریکه بدون دو تا کردن امکان یافتنش نبود.

۴ سوزن عیسی: می‌گویند زمانیکه حضرت عیسی (ع) را به آسمان بردند امر شد که به جستجو کنند تا از علایق دنیا چه همراه دارد. چون دیدند سوزن و کاسه‌ای شکسته داشت فرمان رسید همانجا نگاهش دارند، به همین سبب در فلک چهارم ماند و بالاترش نبردند چون سوزن از اسباب دنیا است. (برهان قاطع - آندراج - غیاث‌الغات)

همان، ۱۲۷۳: بیت ۶

همان، ۱۲۵۵: بیت ۴

همان، ۱۰۹۳: بیت ۲۰

تفکر دوقطبی یا تفکر همه یا هیچ که شکل حاد آن برچسب زدن می‌باشد.

- تفکر دوقطبی یا تفکر همه یا هیچ: نوعی خطای شناختی است که در آن شخص به وقایع پیرامون و انسان‌های اطراف خود با دید همه یا هیچ می‌نگرد. همه‌چیز را سفید یا سیاه می‌بیند. هر چیز کم‌تر از کامل، شکست بی‌چون و چراست. به عبارتی حد وسط در این تفکر وجود ندارد.

خاقانی در قصیده‌ای که در توحید و موعظه و مدح رسول (ص) با مطلع زیر سروده:

جوشن صورت برون کن، در صف مردان در آ / دل طلب، کز دار ملک دل توان شد پادشا (همان: ۳۳)

چنین عنوان می‌کند که در عالم «هیچ» اهل وفا و وفایی نمی‌بیند و این «تفکر همه یا هیچ» یا همان «تفکر دوقطبی» را این‌گونه می‌سراید که:

با که گیرم انس؟ کز اهل وفا بی‌روزی‌ام / روزی من نیست؟ یا خود نیست در عالم وفا (همان: ۳۴)

در قصیده‌ای که در معارضه شیخ‌الشیوخ بغداد با مطلع زیر سروده:

جام می تا خط بغداد ده ای یار مرا / باز هم در خط بغداد فکن بار مرا (همان: ۲۳۳)

به‌وضوح می‌گوید یا می‌خواری یا طاعت، اندک درد یا بسیاری طاعت، حد وسطی وجود ندارد و این «تفکر دو مقوله‌ای» را اینچنین بیان می‌کند که:

می‌خوری به که روی طاعت بی‌درد کنی / اندکی درد به از طاعت بسیار مرا (همان: ۲۳۳)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به: *پژوهش‌های علمی و مطالعات فرهنگی*
پرتال جامع علوم انسانی

همان، ۳۲۵: ابیات ۷۴ و ۷۷

همان، ۱۲۱۹: ابیات ۶-۷

همان، ۱۲۴۳: بیت ۵

همان، ۱۲۷۳: بیت ۴

- **برچسب‌زدن:** در این خطای شناختی شخص به خود و دیگران صفات کلی و منفی را نسبت می‌دهد. به‌نوعی شکل حاد تفکر همه یا هیچ است.

خاقانی در قصیده‌ای که در توحید و موعظه و مدح رسول (ص) با مطلع زیر سروده:

جوشن صورت برون کن، در صف مردان در آ / دل طلب، کز دار ملک دل توان شد پادشا (همان: ۳۳)

ضمن مدح، اینگونه با «برچسب زدن» از اطرافیان خود یاد می‌کند و می‌گوید:

لاف یکرنگی مزن، تا از صفت، چون آینه/ از درون سو تیرگی داری و بیرون سو صفا

آتشین داری زبان، ز آن، دل سیاهی چون چراغ/ گرد خود گردی، از آن تر دامنی چون آسیا (همان: ۳۳)

درواقع خاقانی با «برچسب» دل سیاه، لاف زن، ریاکار چون آینه، تر دامن چون آسیا از جفاکاران که بر وی ستم را داشته‌اند یاد می‌کند و می‌گوید:

چون مرا در نعت چون اوپی رود چندین سخن/ از جهان بر چون منی تا کی رود چندین جفا (همان: ۳۴)

در ادامه شاعر خود را حسین وقت و از ناهلان با عنوان یزید و شمر یاد می‌کند و روزگار خود را تماماً عاشورایی و شروان را چون کربلا می‌داند و از اینکه هیچ فریادرسی در شروان برای خود نمی‌یابد با «برچسب زدن» این‌گونه اطرافیان خود را مورد توصیف قرار داده، می‌گوید:

من حسین وقت و ناهلان یزید و شمر من/ روزگارم جمله عاشورا و شروان کربلا...

پیش ما بینی کریمانی که گاه مایده/ ماکیان بر در کنند و گریه در زندان سرا

گر برای شوربایی بر در اینها روی/ اولت سکبا دهند از چهره، آنکه شوربا (همان: ۳۵)

خاقانی در قصیده‌ای که در شکایت از حبس و تخلص به مدح مخلص دین‌المسیح، عزالدوله قیصر و شفیع گرفتن او برای خلاصی از زندان با مطلع زیر سروده:

فلک کژوتر است از خط ترسا/ مرا دارد مسلسل راهب آسا (همان: ۱۵۷)

خصم و دشمنان خود را یهودی فعل و خود را عیسی قلمداد کرده و این «برچسب زدن» را این‌گونه می‌سراید که:

مرا مشتی یهودی فعل خصم‌اند/ چو عیسی ترسم از طعن مفاجا (همان: ۱۵۸)

خاقانی در قصیده‌ای که در سوگندنامه و مدح رضی‌الدین ابونصر نظام‌الملک وزیر شروانشاه با مطلع زیر سروده:

مرا ز هاتف همت رسد به گوش خطاب/ کزین رواق طنینی که می‌رود دریاب (همان: ۲۷۳)

از دشمنان خود با "برچسب" کرکسان جیفه نهاد و همای کش یاد کرده و می‌گوید:

همای کش‌تر از این کرکسان جیفه نهاد/ ندیده‌ام که ز عنقا کنند طعم عقاب (همان: ۲۷۵)

خاقانی در قصیده‌ای که در مدح رکن‌الدین محمد عبدالرحمن طغان یزک با مطلع زیر سروده:

جام طرب کش که صبح کام برآمد/ خنده صبح از دهان جام برآمد (همان: ۶۰۷)

از اشعار خود با عنوان سحر حلال یاد می‌کند و افرادی را که دزد بیان او هستند را با «برچسب» حرام‌زاده نام می‌برد و می‌گوید:

گوهر سحر حلال من شکند آنک/ گوهرش از نطفه‌ی حرام آمد

دزد بیان من است، هر که در این عهد/ بر سمت شاعریش نام برآمد (همان: ۶۰۹)

برای شواهد بیشتر این خطای شناختی مراجعه شود به:

همان: ۹۴۶: بیت ۷۸	همان: ۴۱۰: بیت ۱۱۵	همان: ۱۱۹: بیت ۲۸
همان: ۱۰۲۶: بیت ۴۲	همان: ۶۲۶: بیت ۳۷	همان: ۱۳۴: بیت ۷۲
همان: ۱۲۵۶: ابیات ۳۲-۳۳	همان: ۷۵۵-۷۵۶: ابیات ۱۷-۱۸ و ۲۹-۲۸	همان: ۲۳۳: بیت ۱۱
همان: ۱۲۵۷: ابیات ۶۱ و ۶۲	همان: ۷۶۵: ابیات ۱-۲ و تقریباً کل ابیات قصیده	همان: ۲۳۳: ۵۶ و ۵۸
	همان: ۸۳۹: بیت ۶۸	همان: ۳۰۳: بیت ۷
	همان: ۸۶۴: ابیات ۱۹۳-۱۹۴ و ۱۹۶	همان: ۳۰۴: ابیات ۴۳-۴۴
		همان: ۳۲۳-۳۲۴: ابیات ۱ و ۱۲ و ۳۳-۳۴

خطای شناختی دیگر، مقایسه‌های ناعادلانه و قضاوت‌گرایی است که خود می‌تواند نتیجه نادیده‌انگاری شواهد متناقض با تفکر باشد.

- قضاوت‌گرایی: نوعی خطای شناختی است که شخص به‌جای اینکه خودش یا دیگران و حوادث پیرامون خود را بپذیرد و آن‌ها را آن‌طور که هست ارزیابی کند اغلب آن‌ها را در قالب قضاوت‌ها سیاه و سفید می‌نگرد و ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها را براساس معیارهای دل‌خواهی انجام می‌دهد.
خاقانی در قصیده‌ی معاوضه شیخ الشیوخ بغداد با مطلع زیر:

جام می تا خط بغداد ده ای یار مرا/ باز هم در خط بغداد فکن بار مرا (همان: ۲۳۳)

با «قضاوت‌گرایی» می‌گوید که دین با ریاکاری جور در نمی‌آید و چه‌بسا زّار که غیرمسلمانان می‌بندند افراد را از آتش برهاند و به بهشت ملحق کند و البته مسلمانان ریاکار را از بهشت محروم می‌داند و این چنین می‌سراید که:

با ریا دین به بهشت نبرد، وز سر صدق/ برهاند هم زّار من از نار مرا (همان: ۲۳۳)

درواقع در نظر شاعر ملاک رفتن به بهشت و رهایی از دوزخ یا زّار است یا صدق و حد وسطی نیست و این چنین با

بسامد خطاهای شناختی در دیوان خاقانی

«معیار دلخواه» خودش، «ارزیابی» را انجام می‌دهد و هر آنچه متناقض با تفکر شاعر است نادیده انگاشته می‌شود.

جدول ۱: (توضیحات؛ خیلی زیاد: بیشتر از ۳۰ بیت، زیاد: بین ۱۵ تا ۳۰ بیت متوسط: بین ۵ تا ۱۵ بیت، کم: کمتر از ۵ بیت، خیلی کم: تقریباً وجود ندارد)

بسامد خطاهای شناختی	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
ذهن خوانی					
پیشگویی					
فاجعه‌سازی					
تعمیم افراطی					
شخصی‌سازی					
سرزنش‌گری					
باید اندیشی					
فیلتر منفی					
تفکر دو قطبی					
برچسب‌زدن					
قضاوت‌گرایی					

نتیجه‌گیری

در بررسی‌های انجام شده در دیوان خاقانی در مورد خطاهای شناختی این نتایج حاصل گردید: خطای «تعمیم افراطی» و «فاجعه‌سازی»، «فیلتر منفی» و «برچسب‌زدن» زیاد، «سرزنش‌گری» و «شخصی‌سازی» و البته «پیشگویی» به نسبت قابل ملاحظه دیده شده است. «تفکر دو قطبی» نیز در دیوان خاقانی مشهود بوده، خطای «قضاوت‌گرایی» بسیار کم مشاهده گردیده است. خطای «باید اندیشی» در اشعار خاقانی تقریباً وجود نداشته و این مسئله شاید به تفکر احساسی شاعر مربوط باشد و اینکه احساس می‌کند مسائل را باید آن گونه که هست پذیرفت. خطای «تأسف‌گرایی» به عنوان یک تفکر واقع‌بینانه در دیوان شاعر مدنظر بوده و این به دلیل مشکلاتی که در طول زندگی برایش ایجاد شده و همچنین

نوع جهان‌بینی و دیدگاه وی بوده که همواره تأسف بر گذشته داشته است. درواقع به جز خطاهای شناختی، شاعر اشعار «واقع‌گرایانه» نیز دارد که در رویارویی با مشکلات و مصائب چون مرگ، زندان و... «واکنش‌های هیجانی» حاصل از «التهابات درونی» نیز ملاحظه می‌شود که به‌طور قطع یک خصوصیت همگانی است و شاعری چون خاقانی نیز از آن مستثنا نیست. در نگارگری دوره مغول نیز می‌توان توجه جدی به عنصر تخیل را به‌نوعی بازتابی از تحولات روحی نگارگر دانست.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- باباصفری، علی‌اصغر. (۱۳۸۸). بر بلندای سخن. اصفهان: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی اصفهان.
- برنز، دیوید. (۱۳۹۸). از حال بد به حال خوب. ترجمه: مهدی غراچه داغی، تهران: نشر آسیم.
- بک، جودیت اس. (۱۳۹۶). شناخت درمانی. ترجمه: امیرعباس کشاورز و مهسا گیلانی‌پور، ویراستار لادن فتی، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانژه.
- بک، آرون، تی. (۱۳۲۹). شناخت درمانی و مشکلات روانی. ترجمه: مهدی غراچه داغی، تهران: شرکت نشر و پخش دیس.
- بویل، جی. ا. (۱۳۶۶). تاریخ کمبریج. ترجمه: حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
- بیگدلی، لطفعلی آقاخان (آذر). (۱۳۷۸). آتشکده. تهران: انتشارات روزانه.
- بیگدلی، لطفعلی آقاخان (آذر). (۱۳۳۷). آتشکده. تهران: چاپ جعفر شهیدی، افست.
- چراغچی باشی آستانه، حوریه. (۱۳۹۲). بررسی تحریف‌های شناختی و باورهای غیرمنطقی در حوزه روان‌شناسی از منظر قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۸۶). تحقیق درباره ادبیات غنایی ایران و انواع شعر غنایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خاقانی، بدیل‌بن‌علی. (۱۳۶۸). دیوان. تهران: چاپ ضیاءالدین سجادی.
- (۱۳۳۳). مثنوی تحفه‌العراقین. تهران: چاپ یحیی قریب.
- (۱۳۹۰). دیوان، علیرضا برزگر خالقی. تهران: زوآر.
- رزمجو، حسین. (۱۳۸۲). انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

سعیدیان، عبدالحسین. (۱۳۶۳). مشاهیر جهان. تهران: نشر علم و زندگی.

عوفی، محمد. (۱۳۶۱). لباب‌الالباب، از روی چاپ پروفیسور براون با مقدمه و تعلیقات علامه محمد قزوینی و تحقیقات استاد سعید نفیسی و ترجمه: دیباچه انگلیسی به فارسی به قلم محمد عباسی، تهران: فخر رازی.

فروزان‌فر، بدیع‌الزمان. (۱۳۵۸). سخن و سخن‌وران. تهران: نی.

مقالات

باباصفری، علی‌اصغر؛ فراحی قصر ابونصر، مرضیه. (۱۳۸۹). «شکوائیه در شعر فارسی». فصلنامه پژوهشی تحقیقات زبان و ادب فارسی، شماره ۴، ۳۳.

طباطبایی‌نسب، سیدمحمد؛ آبیکاری، معصومه. (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر خطاهای شناختی بر احساسات منفی مصرف‌کنندگان منتسب به برند و رویکردهای رفتاری آن‌ها». راهبرهای بازرگانی، دانشور رفتار سابق، دوره ۲، شماره ۴، ۱۲.

کرباسی، رضوانه. (۱۳۹۴). «تأثیر مکتب تبریز اول بر مکاتب نگارگری جلایریان و هرات». نشریه پژوهش هنر، شماره ۷، ۱-۱۲.

مجیدیان، اعظم. (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی شکوائیه در اشعار ناصر خسرو خاقانی». پژوهشنامه اورمزد، شماره ۵۲، ۲۸۸-۲۷۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی